

PÓK ATTILA

ORCID: 0000 0001 8702 3034-

Affiliáció: Kőszegi Felsőbbfokú Tanulmányok Intézete (iASK); ELTE HTK Történettudományi Intézete

Szabadkőművesség és modernizáció Magyarországon

Absztrakt

Dolgozatom tézise szerint a magyar szabadkőművesség két periódusban járult hozzá a magyarországi modernizációt megalapozó folyamatokhoz: a 18. század utolsó harmadában és az 1886–1914 közötti időszakban. Befolyásával, szerepével kapcsolatban igen adekvát a konferenciafelhívás kérdése: a fennállóhoz való kritikai viszonyulás a komfortábilis rend megzavarását jelenti-e, avagy a megszo-kott rend instabillá válására adott egyik lehetséges választ? Ez a konstruktív kri-tika, utal rá a felhívás, nem pusztán elutasítja, bírálat tárgyává teszi vagy megta-gadja az ó világát, hanem azzal szemben állításokat, tartalmakat és programokat fogalmaz meg. Amit eddig jónak, igazságosnak, igaznak és szépnek gondoltunk vagy hittünk, arról kiderül, hogy valójában nem is az: immár más a jó, az igazsá-gos, az igaz és a szép. Ilyen gondolatok kidolgozásának műhelyei voltak a szabad-kőműves páholyok. A modernizációt mai analitikus fogalomként használok: a 18. századi források újításról, a változtatások szükségességéről szólnak, a 19–20. század fordulóján leginkább a művészetekkel és társadalomtudományokkal kap-csolatban használják a modern fogalmát.

Kulcsszavak: modernizáció, szabadkőművesség, társadalomkritika

Abstract

According to the thesis of the paper Hungarian Freemasonry contributed to the processes that laid the foundations for modernization in Hungary in two periods:

in the last third of the 18th century, and between 1886 and 1914. The question posed in the conference call for papers is very relevant to its influence and role: does a critical attitude towards the status quo mean disrupting the established order, or is it one possible response to the instability of the troubled order? This constructive criticism, as the call suggests, does not merely reject, criticize, or deny the old world, but rather formulates statements, content, and programs in opposition to it. What we previously thought or believed to be good, just, true, and beautiful turns out not to be so: what is good, just, true, and beautiful is now different. Masonic lodges were workshops for developing such ideas. I use modernization as a contemporary analytical concept: 18th-century sources use this term as reference to innovation and the need for change, while at the turn of the 19th and 20th centuries, the concept of modernity was used primarily in relation to innovative developments in arts and social sciences.

Keywords: modernization, freemasonry, social criticism

Konferenciánk felhívásából kiindulva építettem fel előadásom tézisét és alapkérdését. A tézis: a magyar szabadkőművesség két periódusban járult hozzá a magyarországi modernizációt megalapozó folyamatokhoz: a 18. század utolsó harmadában és az 1886–1914 közötti időszakban. Befolyásával, szerepével kapcsolatban igen adekvát a konferenciafelhívás kérdése: a fennállóhoz való kritikai viszonyulás a komfortábilis rend megzavarását jelenti-e, avagy a megszokott rend instabillá válására adott egyik lehetséges választ? Ez a konstruktív kritika, utal rá a felhívás, nem pusztán elutasítja, bírálat tárgyává teszi vagy megtagadja az ó világot, hanem azzal szemben állításokat, tartalmakat és programokat fogalmaz meg. Amit eddig jónak, igazságosnak, igaznak és szépnek gondoltunk vagy hittünk, arról kiderül, hogy valójában nem is az: immár más a jó, az igazságos, az igaz és a szép. Ilyen gondolatok kidolgozásának műhelyei voltak a szabadkőműves páholyok. Előadásomban a modernizációt mai analitikus fogalomként használom: a 18. századi források újításról, a változtatások szükségességéről szólnak, a 19–20. század fordulóján leginkább a művészetekkel és társadalomtudományokkal kapcsolatban használják a modern fogalmát.

I.

Néhány alapadat a testvériség magyarországi történetének kezdeteiről: 32 évvel az első, londoni szabadkőműves nagypáholy megalakulása után 1749-ben Brassóban jött létre az első magyar páholy, majd többek között 1764-ben Nagyszébenben, 1769-ben Eperjesen, 1770-ben Pesten alakult páholy. Ezt megelőzően magyar szabadkőművesek működtek bécsi páholyokban, de az első magyar felavatott szabadkőműves Péter Róbert kutatása szerint Esterházy Pál Antal volt, akit 1733-ban egy londoni francia nyelvű páholyban avattak, s ebben az időszakban lett szabadkőműves Lisszabonban Mardel Károly építész.¹ Fontos a bécsi páholyokban működött, Mária Terézia udvarában szolgáló testőrírók munkássága, ide tartozott például Báróczy Sándor, aki az első magyar nyelvű áttekintést írta a szabadkőműveliségről.²

A 18. század utolsó harmadára vonatkozó tézisemet a horvát-szlávon területen Draskovics János vezetésével Varasdon, Kőrösön, Eszéken létrejött páholyokból 1775-ben Brezovican alakult s 12 évig dolgozó első magyar nagypáholy alkotmánytervnek nevezett programjára alapozom.³ Ez a Montesquieu hatását tükrö-

1 Legújabbban minderről összefoglalóan lásd Péter Róbert: *Az első magyar szabadkőművesek*. 2020. 9–11.; Benedek Szabolcs: *A magyar szabadkőműveliség*. 2020. 12–23.; Granasztói Olga: *Szabadkőműves árulók. Újfelvetések a magyarországi szabadkőműveliség 18. századi történetéhez*. 2016. 599–624.

2 Báróczy Sándor: *A mostani Adeptus vagyis a szabad kőművesek valóságos titka*. 1810. Új kiadása: *A mostani Adeptus vagyis A szabadkőművesek valóságos titka*. 1997.

3 *A Magyar korona alatt provinciába tömörült szabadság-szabadkőműveliség alkotmány-rendszere*. A dokumentum megtalálható Bécsben: *Systema Constitutionis Latomiae Libertatis sub Corona Hungariae, in Pro-vinciam redactae*. Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv, Vertrauliche Akten, Kn. 60/2-2-2. ff. 68–112, 133.; valamint Budapesten a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárában. (*P 1134 Végyes iratok/Miscellaneae, A/1., No. 18. pp. 950–960.*) Erről lásd Lengyel Réka: *Mi maradt meg a dégi Festetics-levéltár szabadkőműves forrásanyagából? Az MNL OL P 1134, Végyes iratok, A sorozat, 1. tétel, 18. szám alatti iratanyag tartalma*. 2016. 625–639. Először H. Balázs Éva tárta fel és kezdte feldolgozni ezt az iratanyagot, lásd H. Balázs Éva: *A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa*. 1989.; valamint Uő: *Bécs és Pest-Buda egy régi századvégen 1767-1800*. 1987. Sokat foglalkozott a Draskovics obszervanciával Alice Reininger, pl.: *The Draskovic Observance, A Masonic Document from Croatia*. 2015. Ez a kiadvány angol fordításban közli az alkotmány szövegét is.

Újabbán Balogh Piroska elemezte azt a forrást. Tanulmányom e része elsősorban az ő írásaira épült, vö. Balogh Piroska: *The Constitutional Principles of the Draskovich Observance and its Influence on Cultural Networks*. 2019.; Uő: *The Institution of Draskovics Observance and the Masonic Anthropology of the Enlightenment*. 2018. Igen alapos elemzést ad e dokumentum egyes elemeiről Rédey-Keresztény János: *Szabadkőműves áthallások Agyich István Balassa Ferenc grófhöz címzett latin nyelvű alkalmi költeményében (1785)*. 2022.

ző, eredetileg latin nyelvű, 1777-re elkészült kéziratos formában terjedő szöveg a felvilágosodás magyarországi hatásának fontos dokumentuma, akár modernizációs programalapozásnak is tekinthető. Természetesen nem a modern pártprogramszerű értelemben, hiszen a szervezet sajátossága misztikus, ezoterikus és racionális elemek vegyítése. Az építkezés első lépése mindig az egyén tökéletesítése, a rituálék és az erkölcsi, társadalmi, kulturális kérdésekről zajló strukturált eszmecserék a durva köcsiszolását, vagyis a társadalom jobbítására képes erényes személyiségek nevelését szolgálják. Az intézmény legitimitását, relevanciáját ekkor tagjai pozíciója és státusza, mély társadalmi beágyazottsága adja, ezért lehetnek önértelmezésük szerint előre vivő gondolatok képviselői. Az „alkotmány” nyolc erényt sorol fel a következő sorrendben: „humanitas” (emberiesség), „amicitia” (barátság), „aequalitas” (egyenlőség), „silentium” (visszafogottság), „sacer furor”, másképp „enthusiasmus” (lelkesültség), „animi constantia” (állhatatosság), „stadium inspirandae activitatis” (tevékenység) és „honestas” (becsületesség). Általános elvekről van szó, de a tevékenységi területeknél igen gazdag a javaslatlista. Szó esik az alkotmánytervezetben a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklésének szükségességéről, s a jozefinizmust vetíti előre az igen keményen fogalmazott kérdés: mi kedvezőbb egy nép számára: ha polgárai erkölcsileg kifogástalan ateisták vagy ha becsstelen, de istenhívő emberek? Kérdéseket vet fel a honvédelem szervezeti formáiról (zsoldosokra vagy önkéntesekre célszerű-e építeni, mi motiválhatja a katonákat: hírnévszerzés, a hazára támadók gyűlölete vagy a hazaszeretet), az állami alkotmányok lehetséges tartalmáról, az államigazgatás feladatairól, az adóteher elosztásának lehető legméltányosabb módjairól, a közjó és a magánboldogság viszonyáról. Mérlegelendőnek tartja, hogy célszerű-e az ország népességének növelése, így külföldről telepések behívása. Hogyan lehet az emberiesség szeretetét a csak a hazára irányuló szeretettel összeegyeztetni, milyen oktatási-nevelési rendszer révén lehet a közjót szolgáló állampolgárokat nevelni?

A dokumentum abban légkörben készül, amelyet formált Mária Terézia 1767. január 23-án kibocsátott úrbéri pátense: nem az uralkodóval szemben, hanem attól együttműködő kezdeményezést is várva terjednek ezek a gondolatok. A felvilágosult abszolutizmus reformjainak szellemi háttere alakul itt ki, s az 1780-ban a Habsburg Birodalom élére kerülő II. József cselekvési lehetőséget kínál. A politizáló arisztokrata mágnások és köznemesek (Berzeviczy Gergely, Dessewffy József, Erdődyek, Eszterházyak, Hajnóczy József, Haller József, Kazinczy Ferenc, Kármán József, Pálffyak, Pálóczi Horváth Ádám, báró Podmaniczky József, Skerlecz Miklós, Széchényi Ferenc, gróf Teleki Sámuel) nagy része szabadkőműves, a páholyok a reformgondolatok kimunkálásának műhelyei. 1780-tól

négy éven át – a témakör egyik legalaposabb ismerője, H. Balázs Éva szerint – egyenlőségi jelet tehetünk a szabadkőműves és a jozefinista közé⁴. A sokirányú cselekvés és tervezés közös nevezője a tolerancia. A központ Pest és Buda, a páholyokban arisztokraták, középnemesek, értelmiségiek találkoznak. II. József felismeri a szabadkőművesek hasznosságát reformtervei számára, de központosítási törekvéseinek itt is teret ad. 1784-ben birodalmi nagypáholyt hoznak létre (17 örökös tartománybeli, 7 cseh, 12 magyarországi, 3 erdélyi, 4 galíciai, 2 lombard, 16 belga páholy). Evvel az önszerveződő mozgalomnak szab határt, amit azután az 1785-ben kiadott szabadkőműves pápens tovább szigorít: rendőrségi ellenőrzést vezet be a kőműves páholyok napi munkája felett.

A hálózat így egyre inkább az uralkodó ellen fordul, ennek egyik következménye a Martinovics-mozgalom. A sugárzó egyéniségű kalandor először Lipót császár környezetében keres befolyást, majd amikor Ferenc császár nem tart igényt szolgálataira, a titkos társasági formát választja. (A 90-es évek elején mintegy 2000 lehetett a testvérek száma.) A sikertelen összeesküvés tervébe beavatott vezetőket Martinovics letartóztatása után elárulta, emberi gyarlósága megkérdőjelezhetetlen, és szerepe meghatározó a szabadkőműves tevékenység 1795-ös betiltásában. Mindezzel együtt fontosnak tartom itt Miskolczy Ambrus gondolatának idézését: hogyan hihettek olyan formátumú emberek, mint Hajnóczy József vagy Szentmarjai Ferenc Martinovicsnak?⁵ A II. József halála utáni helyzetben, a francia forradalomról érkező hírek idején a nagyarányú változások nem tűntek lehetetlennek, és ezért maradhatott fenn inspiráló erőként a radikális változásokat vizionáló Martinovics emlékezete a modernizálási terveket kovácsoló csoportok és személyiségek számára egy évszázaddal később is. A kronológiai továbblépés előtt azonban összegezzük, leginkább H. Balázs Éva és Miskolczy Ambrus kutatásaira támaszkodva, az első korszak jelentőségét.

II.

Már Szekfű is figyelte a szervezet fontosságára: „...a szabadkőművesség az új szellemű Magyarország kialakulásának egyik legfőbb tényezője volt, s a legelső,

⁴ H. Balázs: *A felvilágosult abszolutizmus*. 1989. 1110.

⁵ Miskolczy Ambrus: *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”. 1790–1849*. 2006. 42.

mely már elég helyzeti energiát gyűjtött magába, hogy hozzákezdhesen a régi életformák megváltoztatásához... egy pillanatig úgy látszott, mintha a barokk hagyományos nemzeti jellegének helyét a szabadkőművesség internacionalizmusa készülne elfoglalni” – írta nagy szintézisében.⁶ H. Balázs Éva kezdte el részletesen feltárni ezt a korszakot. Mint generációjának oly sok tagja, az ő számára is a modern kori Magyarország kevés csillagórájának és sorozatos tragédiáinak okkeresése volt ugyanis a meghatározó történelmi feladat. A magyarság Kárpát-medencei helye, a Habsburg – magyar viszony, Magyarország modernizációs megkésettisége foglalkoztatta. Mályusz Elemér tanítványaként a településtörténettől indult, és minden bizonnyal nagy hatással volt rá 1848 centenáriuma. Igen fiatalon formálja saját útját kérdésfeltevéseiben ugyanúgy, mint forrásválasztásában, forráskritikájában és módszertanában. Politika-, eszme- és társadalomtörténet mezsgyéjén járva kutatja a reformkorhoz és 1848-hoz vezető utat.

A Történettudományi Intézet vezetősége által kitűzött, II. József korának irányába mutató jelzőtáblát követve talált rá az 1960-as, 70-es évek fordulóján Berzeviczy Gergelyre és a szabadkőművességre. Azokat a személyiségeket és intézményeket kereste, akik és amik a felvilágosodás, a francia forradalom eszméit közvetítették a magyar társadalom felé. Tehetsége, kitartása, szívós szorgalma és kutatói szerencséje addig nem használt forrásokhoz vezettk, amelyek a francia, nyugat-európai politikai ideológiák Magyarországon nem szolgálai másolást, hanem megtermékenyítő, eredeti gondolatokat ébresztő hatását bizonyították (és ebben szemlélete alapvetően tér el Szekfüctől). Legnagyobb felfedezése a Festicsek dégi levéltárából megmaradt iratanyagok másolatai voltak az Országos Levéltárban. (Azok, amelyeket Abafi Lajos lemásoltatott, s amelyek eredetije eltűnt, feltehetőleg megsemmisült.) Már az 1970-es évek elejétől kezdve készült ezeknek az iratoknak a kritikai kiadására, de perfekcionizmusa, teljességre törekvése miatt ezt haláláig nem tudta lezárni, és bízott abban, hogy tanítványai fejezik majd be ezt a munkát. Életműve gazdagon dokumentált, megkerülhetetlen méréföldkő abban a legújabbban Miskolczy Ambrus által ismertetett, több generáció történészei között zajló vitában, amely nagyon leegyszerűsítve arról folyt, folyik: van-e folytonosság az 1790-es és az 1830-as évek reformtörekvései között, vagy közben megszakadtak az ígéretes erőfeszítések? A kérdés felületes megválaszolásának igénye is olyan alapkérdésekhez vezet el, mint a magyar politikai kultúra nyugati és keleti elemeinek viszonya, a liberális, demokratikus politikai eszmék

⁶ Hóman–Szekfü: *Magyar Történet V. kötet*. 1936. 32.

és gyakorlat magyarországi gyökereinek kérdése, és mindezekhez döntő forrás a szabadkőművesség eszme- és társadalomtörténete.

Miskolczy Ambrus emlékeztet arra, hogy ezt a folytonosság - megszakítottság vitát két nyugati magyar történész, Csáky Móric és Kecskeméti Károly kezdeményezte, miután H. Balázs Éva és Hajdú Lajos már korábban jelezte, hogy a nagy átalakulás a jozefinizmussal kezdődött, és igénye már korábban jelentkezett. Valamennyien a folytonosságot képviselték a korábbi uralkodó megszakítottság felfogással (Horváth Mihálytól Kosáry Domokosig)⁷ szemben. H. Balázs Éva említett írásai különösen határozott, máig ható érvényű, a folyamatosságot dokumentáló választ adtak erre a kérdésre, utalva arra, hogy a szabadkőművesség az új szellemű Magyarország kialakulásának egyik legfőbb tényezője volt. H. Balázs Éva értelmezése szerint 1848 márciusának előkészítése akkortájt kezdődik, amikor az egyetem 1777-ben Nagyszombatból Budára, majd Pestre költözik. A negyvennyolcas március mintegy összefoglalta, magába sűrítette a megelőző néhány évtized legjobb törekvéseit. Semmiképpen sem a februári párizsi forradalom és a kormányokat megrendítő többi külföldi mozgalom magyar utórezgése csupán. Ha az lett volna, nem tart az említetteknél tovább. Többször kifejtette előadásában és íásaiban, hogy Berzeviczy Gergely⁸ élete és életműve alkalmas arra, hogy bemutassa: szellemi áramlatokban, a politikai gondolkodás változásaiban a 18. század mintegy ölelkezik a következő korszakkal. Kicsengése egyben bevezető akkord a reformkorhoz, melynek buzgó előkészítője. A 20-30 páholy az 1770-es, 80-as évek fordulóján 1000 főnél kisebb tagságának „religiózus elragadtatással” végzett munkája az állami hatalomtól független közvélemény kialakulását segíti elő. Legalább háromnegyedük nemes, földbirtokos, túlnyomórészt protestáns, és ezért II. József toleranciarendelethez kisebb megyei hivataloktól eltekintve az apparátusból ki voltak rekesztve, jövőtervező műhelyük a páholy, a „lőzsi” volt. A toleranciarendelet megjelenése után számos protestáns jozefinista szabadkőműves „honfoglalásszerűen” foglalt el központi hivatalokat, ők segítették elfogadtatni a nemesi tömegekkel II. József számos központosító, népszerűtlen rendelkezését.

A hosszabb távú folyamatokat vizsgálva az alapkérdés itt a modern magyar demokratikus politikai kultúra eredete és formálódása. Miskolczy Ambrus meg-

7 Miskolczy Ambrus: Egy történésvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „mit üzent Kossuth Lajos?”) 2005. 160–212.

8 H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. 1967.

fogalmazása szerint a folyamatnak három lépcsője van: a titkos társasági demokratikus kultúra, a magántársasági demokratikus kultúra és a modern nyilvánosság. A titkos társasági demokratikus kultúrát a szabadkőművesség formálja. Olyan közösség, amely a tagok egyenlőségét hirdeti és a rendi szemléleten túllépve polgári, teljesítményalapú értékekre épít. Eszmetörténeti és szervezet-történeti szempontból a már említett, etnikai nemzetek fölötti hungarus mozgalom, az ún. Draskovics obszervancia hagyománya kiemelkedő.

III.

A szabadkőműves szervezet 1795-ös betiltása nem jelenthette a páholyokban formálódott gondolatok terjedésének betiltását, így a magyar tudományos akadémia gondolata, a nyelvújítás, a színészet, nemzeti múzeum, nemzeti könyvtárépítés tervei továbbélnek. 1848-49 nem adott elég időt a mozgalom új életre keltésére, azonban az 1848-as emigráció számára a svájci, franciaországi, olaszországi páholyok fontos kapcsolatépítési lehetőségeket kínáltak. Így került a szövetségbe Klapka György, Pulszky Ferenc Torinóban, Horváth Mihály Genfben, Andrássy Gyula, Almássy Pál, Türr István, gróf Teleki László Párizsban, Vukovits Sebő, Rónay Jácint Angliában. Közülük kerültek ki azok, akik a kiegyezés utáni lehetőségeket kihasználva építették újjá a magyar szabadkőművességet. Ebben az időszakban jelentősen differenciálódik a nemzetközi szabadkőműves mozgalom: az angolszász és skandináv országokban a deista, a liberális államhatalomhoz közelebb álló (Angliában az uralkodóházzal összefonódó), a latin országokban a radikális társadalmi mozgalmakat, állam és egyház szétválasztását támogató nézetek dominálnak. Ezt a megosztottságot tükrözi, hogy két nagypáholy jön létre Magyarországon: az angol rítusú Nagypáholy vezetője Pulszky Ferenc, a francia irányúé Türr István lesz (1870, 1871). A nemzetközi szabadkőműves világban egyedülálló módon 1886-ban egyesül a két csoport. Ekkor közel 100 páholyban kb. 1800 testvér dolgozik, s mivel a Monarchia nyugati felében nem engedélyezte a császár a szuverén szabadkőműves munkát, az osztrák páholyok is a Magyarországi Symbolikus Nagypáholy fennhatósága alatt működtek. Ebben az időszakban ez Közép- és Kelet-Európa egyetlen működőképes nagypáholya. A virágkorhoz érkeztünk. S itt lépünk tovább a második korszakhoz, amikor számos modernizációs elképzelés érlelődött a magyarországi szabadkőműves páholyokban, amelyeket mindenekelőtt Litván György és L. Nagy Zsuzsa gondolataira, kutatási eredményeire építve tekintek át.

IV.

Az egész országot átfogó páholyhálózat létszáma legalább 8000 körülire nőtt az első világháború előtti évekre, olyan, a magyar társadalom elitjéhez tartozó személyiségek sorolhatók ide, mint Ágoston Péter, Bárczy István, Eszterházy Mór, Benedek Elek és fia, Marcell, Friedrich István, Heltai Jenő, Jászi Oszkár, Kosztolányi Dezső, Kunfi Zsigmond, Mannheim Károly, Wekerle Sándor. Az általános társadalmi összetétel sokat változott a kiegyezés utáni évekhez képest: csökkenő számban, de még jelen vannak arisztokrata családok tagjai, középirtokosok, központi állami és megyei, városi törvényhatósági képviselők, de a tendencia a polgári rétegek, szabad értelmiségiek arányának növekedése, különösen sok a középiskolai tanár, ügyvéd és újságíró. Amikor a modernizációs tervekről beszélünk, el kell különíteni a szociális és jótékonyossági projekteket (Anyá- és Csecsemővédő Intézet, szeretetházak, gyermekmenhelyek, mentőszolgálat, siketeket és vakokat támogató intézmények, a tudományos ismeretterjesztést szolgáló Uránia, kölcsönkönyvtári hálózat stb.). Ezekről konszenzus volt a páholyok között. Néhány páholy néhány száz fős tagsága (így a Demokrácia, Eötvös, Galilei, nagyváradi László király, Martinovics) azonban aktív propagandát fejtett ki az általános, titkos választójog bevezetése, az állam és egyház szétválasztása, a földirtokviszonyok átalakítása, a nemzeti kisebbségekkel szembeni toleráns politika érdekében, s a szabadgondolkodás olyan fórumait támogatta, mint a Galilei kör vagy a Társadalomtudományi Szabadiskola. E reformtervek értékelése a korabeli magyar szabadkőművességgel kapcsolatos viták központi kérdése. Az egyik, ma leggyakrabban hallható, olvasható érvelés szerint a javasolt reformok, illetve az azokat képviselő szervezetek, intézmények a magyar állam és társadalom alapjait veszélyeztették, és máig húzódó módon, külső példákat kritika nélkül másolva a magyar nemzet érdekeit veszélyeztető kulturális-politikai hagyományt alapoztak meg. Békés Márton megfogalmazásában: „A magyarországi progresszív erők (radikális liberálisok és velük szövethető baloldaliak) 1918 óta külföldi érdekeket kiszolgáló, kívülről irányított, egységes csoportot képeznek. A 20. század során több alkalommal is koalícióra léptek egymással, hogy keleti vagy éppen nyugati irányból várva az utasításokat, a nemzeti érdeket alárendeljék a mintául választott égtáj akarátának, amelyet a mindenkori »haladás« aktuális hordozójának véltek... Mondhatnánk azt is, hogy a KMP–MKP–MDP–MSZ–MP–MSZP-kontinuitás és a szabadkőműves–szabadgondolkodó–szabaddemokrata-folytonosság DNS-láncként fonódott egybe.” Eltekintve a DNS-lánc

utalás nem túl rejtett antiszemitizmusától, az érvelés legnagyobb hibája az, hogy eltekint a konkrét gazdasági, társadalmi, politikai problémák elemzésétől és egyszerű képletet állít fel: „Míg a progresszívek a nagy modern hármasság, vagyis a racionalizmus, a szekularizáció és a haladáshit különböző intenzitását képviselik, addig a konzervatívok nem. A konzervatív erők, bármilyen árnyalatúak legyenek is (tradicionalisták vagy szabadelvűek, jobboldaliak vagy népiek), a szerves fejlődés, az értékörzés, a kulturális örökségvédelem és a természetes rend – ami egyenlő a természet rendjével – tiszteletben tartása mellett állnak. Mindez közvetlen politikai következményekkel jár: miután a progresszív nézetek egyetemes elgondolásokból vették (felvilágosodás, marxizmus, kritikai iskolák), ezért az univerzális haladás igényével lépnek fel; ezzel szemben a konzervatív attitűd a természetet és az emberi létezést fizikai, értelmi és érzelmi határok, azaz keretek és korlátok között tudja, ennek megfelelően családokban, nemzedékekben, nemzetben és hazában gondolkodik.

Egyszerűen szólva a *nemzetközi-progresszív baloldal* és a *nemzeti-konzervatív jobboldal* az előbbi antropológiai, sőt ismeretelméleti felfogásból és a belőle következő filozófiai alapokból kiindulva végletesen eltérő gyakorlati programokat vall.”⁹

A kor modernizációs terveket formáló szabadkőművesei tisztában voltak gondolataik és tetteik romboló és építő elemeivel, de nem hazájuk nemzetközi pozícióinak gyengítése, hanem erősítése volt a céljuk. Jó forrás erre a korabeli magyar szabadkőművesség talán legnagyobb kollektív vállalkozása, a *Világ* című napilap megindítása és működtetése. A lap politikai irányának meghatározásával kapcsolatban ugyanis sok konfliktusra került sor. 1911 és 1920 között csak Budapesten 59 napilap jelent meg, így nagy feladat volt egy új napilap beindítása. A munkatársak közé tartozott Ady Endre, Bíró Lajos, Bölöni György, Csáth Géza, Bíró Lajos, Kernstok Károly, Somlyó Zoltán, Szabó Ervin, Szász Zoltán, Várady Zsigmond. A lap széles horizontot kínált olvasóinak: kül- és belpolitika, irodalom, kultúra, általánosságban a modern polgárosodás eszményeit képviselte, azonban igen súlyos dilemmákkal nehezítve. A *Világ* indulása (1910. március 30.) idejére kialakult politikai helyzetet Litván György világította meg a leginkább lényegre látóan. Litván értelmezése szerint a nemzeti koalíció közel öt éves kormányzása után a Szabadelvű Párt romjaiból újjáépített Nemzeti Munkapárt felülről jövő lassú nemzeti reformpolitikát ígért, egyértelműen a Monarchia

9 <https://www.xxisazadintezet.hu/bekes-marton-kivulrol-iranyitott-ellenzek/> utolsó megtekintés 2025. 08. 26.

egységét védve. A szocialista és a polgári radikális szabadkőművesek polgári modernizációs terveinek kovácsolói nehéz döntés előtt álltak: „...továbbra is a felülről jövő reformokkal kecsegtető, külszínre európaibb és modernebb ábrázatú s egyben filoszemitább Munkapártot támogassanak-e vagy (amint ténylegesen a választások idején tette) a Kossuth Ferenc, Justh Gyula, Apponyi Albert, majd Károlyi Mihály vezette függetlenségi ellenzéket, amely a maga túlnyomóan dzsentri jellegével, társadalmilag maradi, sovíniszta és antiszemita beidegzettségével valósággal a »magyar Ugar« megtestesülésének látszott, amely azonban ... mégis egyedüli reménységét nyújtotta egy demokratikus áttörésnek.”¹⁰

A kis szabadkőműves radikális csoport a szociáldemokratákkal együtt a függetlenségi ellenzékkal történő együttműködést választotta és 1914-től a *Világ* egyre inkább ezt a radikális programot támogatta az általános választójog mellett az agrárkérdés és a nemzetiségi kérdés előtérbe állításával. Az 1914 nyári háborús válság idején Jászi Oszkár a következőképpen fogalmazott: „A Monarchiát és Magyarországot semmi más nem mentheti meg, mint az általános választójog, a demokratikus földbirtokpolitika és a nemzetiségi egyenjogúsítás”.¹¹ A modern művészetek és társadalomtudományi irányzatok ebből a szempontból a társadalmi valóság feltárását és meghaladását segíthették.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ez korántsem a magyar szabadkőművesség egészének, hanem egy kis csoportjának hangja volt, a túlnyomó többség intenzíven foglalkozott jótékonyossággal, s politikailag Tisza Istvánhoz állt közel. Gazdag irodalom elemzi az első világháború előtti évek Magyarországnak politikai és kulturális frontvonalait¹². Vermes Gábor mutat rá különösen élesen arra a tragikusnak is nevezhető ellentmondásra, hogy míg az új, modern Magyarországot tervező szabadkőműves páholyok csak a meglévő társadalmi-politikai struktúra gyors és teljes átalakításában láttak előrelépési lehetőséget, addig, nem megalapozatlanul, Tisza és hívei a társadalmi reform és a politikai demokratizálás egymással összefüggő fenyegetésétől féltették „mind a magyar szupremáciát, mind a liberális alkotmányosságot”. Vermes Gábor érvelése a kiegyensúlyozott történeti szemlélet iskolapéldája, ezért érdemes hosszabban idézni: „Tisza és barátai liberálisok voltak, de csak szelektív módon álltak ellent az autoritáriánus nyomásnak. Éppen ez a szelektivitás tette Tisza csoportját »Janus-arcúvá« és az ebből eredő

¹⁰ Litván György: *A Világ, 1910-1926*. 1984.

¹¹ Idézi Litván: *A Világ*. XI.

¹² Különösen informatívak Bihari Péter vonatkozó írásai.

bizonyos mértékű határozatlanság a szabadság figyelemre méltó fokát biztosította Magyarországon. Ady, Jászi, Szende és mások kigúnyolhatták a hatalmon lévő elit liberalizmusát anélkül, hogy a magyar társadalmon belüli elszigetelődésen kívül más következményektől tartaniuk kellett volna.

Ugyanakkor az elit liberalizmusának passzív jellege következtében a konzervatív érdekek megőrizhették privilegizált pozíciójukat. A magyar parlament és az egymást követő kormányok, a fokozatos organikus fejlődés eszméjére hivatkozva, nagyon keveset tettek ezen helyzet szomorú társadalmi és gazdasági következményeinek enyhítésére, mivel a társadalmi reform és a politikai demokratizálódás egymással összekapcsolódó fenyegetésétől féltették mind a magyar szupremáciát, mind a liberális alkotmányosságot. Ezek a fenyegető tényezők Tisza számára elfedték azt, hogy ő és progresszív ellenfelei egyaránt a szabadság megőrzését tűzték ki célként... Így nem jöhetett létre béke, még csak működőképes fegyverszünet sem azok között, akik határozott lökést kívántak adni a történelem menetének, s azok között, akik az ellenőrzésük alatt álló társadalmi és politikai rendszerben csak kisebb változtatásokat tudtak elképzelni, ugyanis a reformokat épp az az ellenőrző rendszer akadályozta, amely elvben fokozatos lépülésre volt ítélve”.¹³ Metaforikusan tovább vive a gondolatot: korhadó fából nehéz építkezni, Tisza pedig evvel próbálkozott. Radikális szabadkőműves bírálói (és elvbarátaik) pedig még kipróbálatlan anyagokkal, azok teherbíró képességét kevésbé felismerve, a régi alapokat is eltávolítva kívántak új Magyarországot tervezni. A kritika legitimitását szabadkőműves képviselői számára a legfrissebb társadalomtudományi elméleteken és módszereken alapuló értékrendszer elfogadása és alkalmazása adta.

V.

Megítélésem szerint, függetlenül attól, hogy miként értékeljük a különböző szabadkőműves intézmények által felvetett társadalmi, politikai, kulturális, morális kérdésekre adott válaszokat, ezek mindkét korszakban releváns témák voltak, napirenden tartásuk segítette a szembenézést a kihívásokkal. S itt jutunk vissza a konferenciafelhívásban kiemelt kérdéshez: a fennállóhoz való kritikai viszonyulás a komfortábilis rend megzavarását jelenti-e, avagy a megszokott rend instabilvá válására adott egyik lehetséges választ?

¹³ Vermes Gábor: *Tisza István*. 1994. 199–200.

A magyar szabadkőművesség modernizációval kapcsolatos nézeteit áttekintve az egyik értelmezés a komfortábilis rend megzavarásaként tekint ezekre a felvetésekre, a másik vélemény szerint, amit én is osztok, a megszokott rend instabillá válására adott válaszok voltak. A mából visszatekintve azonban korántsem egyértelmű, hogy mindaz, amit a két tárgyalt időszakban a magyar szabadkőművesség, illetve egy része progresszív modernizációnak tekintett, ott és akkor valóban haladásnak minősíthető-e? A társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése, állam és egyházak szétválasztása, minél szélesebb rétegek bevonása a politikába, a művelődés, kultúra, oktatás intézményeinek fejlesztése nemes célok voltak. A probléma az ütemezéssel, a mindenkori körülmények mérlegelésével volt. Horizontunkat tágabbra nyitva ezek haza és haladás viszonyának tényleges és manipulatíván felvetett dilemmái, amelyek máig velünk vannak, s bizonyára hosszú ideig velünk maradnak. A szabadkőművesség dilemmáira is jól alkalmazható Jászai Oszkár 1931-ből származó megállapítása, amelyet továbbgondolásra ajánlva zárom előadásomat: „Egész civilizációnk jövője attól függ, hogy az emberiség képes lesz-e összhangba hozni Hegel és Marx rendkívüli erejű látomását arról, hogy mi van és mi volt, Rousseau és Kant mély erkölcsi tanításával arról, hogy minek kellene lennie”.¹⁴

Irodalom

- Balogh Piroska: The Constitutional Principles of the Draskovich Observance and its Influence on Cultural Networks. In *Aufgeklärte Sozietäten, Literatur und Wissenschaft in Mitteleuropa*. Hrsg. Breuer, Dieter – Tüskés, Gábor. Berlin, Boston: de Gruyter, 2019. (Frühe Neuzeit, Studien und Dokumente zur deutschen Literatur und Kultur im europäischen Kontext, 229).
- : The Institution of Draskovics Observance and the Masonic Anthropology of the Enlightenment. In Forgó, András – Kulcsár, Krisztina szerk.: *„Die habsburgische Variante des Aufgeklärten Absolutismus”. Beiträge zur Mitregentschaft Josephs II., 1765–1780: „A felvilágosult abszolútizmus Habsburg-variánsa”. Tanulmányok II. József társuralkodói időszakáról, 1765–1780*. Wien: Institut für Ungarische Geschichtsforschung in Wien, 2018. 325–336.

¹⁴ *The Nation*, 18. November 1931.

- Báróczi Sándor: *A mostani Adeptus vagyis a szabad kőművesek valóságos titka*. Franciából ford., Bécs, 1810. Új kiadása: *A mostani Adeptus vagyis A szabadkőművesek valóságos titka*. Ford. Báróczi Sándor, ill. Banga Ferenc, Szemethy Imre. Budapest: ELTE Historia Litteraria Alapítvány–Képes Próza Társ, 1997. (*Képes próza tár*).
- Benedek Szabolcs: A magyar szabadkőművesség. *Rubicon*, 2020/10/12-23.
- Granasztói Olga: Szabadkőműves árulók. Új felvetések a magyarországi szabadkőművesség 18. századi történetéhez. *Helikon. Irodalom- és Kultúratudományi Szemle*, 62(2016), 599–624.
- H. Balázs Éva: *Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus*. Budapest: Akadémiai, 1967.
- : *Bécs és Pest-Buda egy régi századvégen 1767-1800*, Budapest, 1987.
- : A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In *Magyarország története. 1686–1790*. Főszerkesztő Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Budapest: Akadémiai, 1989.
- Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar Történet* V. kötet. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1936. 32.
- Lengyel Réka: Mi maradt meg a dégi Festetics-levéltár szabadkőműves forrásanyagából? Az MNL OL P 1134, Vegyes iratok, A sorozat, 1. tétel, 18. szám alatti iratanyag tartalma. *Helikon* 62 (2016) 625-639.
- Litván György: A Világ. 1910-1926. In *Világ. 1910. március 30. – 1926. április 30. Repertórium (1910–1912)*. Összeállította: Czére Gyöngyvér. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 1984.
- Miskolczi Ambrus: Egy történészvita anatómiája. 1790–1830/1848: folytonosság vagy megszakítottság? (avagy „mit üzent Kossuth Lajos?”) *Aetas*, 2005. 1–2. 160–212.
- : *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”. 1790–1849*. Budapest: Napvilág, 2006. 42.
- Péter Róbert: Az első magyar szabadkőművesek. *Rubicon*, 2020/10/9–11.
- Rédey-Keresztény János: Szabadkőműves áthallások Agyich István Balassa Ferenc grófhhoz címzett latin nyelvű alkalmi költeményében (1785). *Magyar Könyvszemle*, 2022/2. DOI: <https://doi.org/10.17167/mksz.2022.2.176-217> https://real.mtak.hu/151013/1/RedeyKJ_MKsz_22-2.pdf.
- Reininger, Alice: The Draskovic Observance. A Masonic Document from Croatia. In *240th Anniversary of the Draskovic Observance Foundation*. Published by Grand Lodge of Croatia, 2015.
- Vermes Gábor: *Tisza István*. Budapest: Századvég Kiadó, 1994.